

نقش اصحاب ایرانی امام حسن عسگری (ع) در علم الحدیث با تکیه بر کتب اربعه شیعه

دکتر مصطفی پیر مرادیان *

دکتر اصغر منتظرالقائم **

فرشته بوسعیدی ***

چکیده :

امامان شیعه به اقتضای شرایط اجتماعی حاکم بر جامعه برنامه ای برای ارشاد و هدایت و تمدن سازی جامعه در نظر گرفتند و در راستای فرهنگ سازی به تربیت شاگردان بسیاری همت گماشتند تا در کنار ایشان کاروان بشریت را به سوی توحید و تداوم مدنیت اسلامی رهنمون باشند . در این میان امام حسن عسگری (ع) نیز برای نیل به مقاصد خویش شاگرداری را تربیت کردند، که از آن میان تعداد زیادی ایرانی تلبو بودند و در انتقال اندیشه ها و عقاید و اهداف امامان شیعه در جامعه اسلامی بویژه در ایران نقش قابل ملاحظه ای داشته اند. این گروه بیشتر ، راویان حدیث و انتقال دهنده افکار و اندیشه های ناب تشیع بودند . و در این باب توانستند آثار و روایات بسیاری را بر جای گذارند که بسیاری از این روایات که بیشتر بعد فقهی داشته و مورد استفاده مردم قرار میگرفته است را میتوان در منابع روایی بویژه در کتب اربعه شیعه مشاهده کرد.

کلید واژه ها : اصحاب ایرانی ائمه ، امام حسن عسگری (ع)، علم الحدیث ، روایت ، کتب اربعه

* استادیار گروه تاریخ دانشگاه اصفهان

** دانشیار گروه تاریخ دانشگاه اصفهان

*** کارشناس ارشد تاریخ اسلام fboosaidi@yahoo.com

مقدمه :

از دوران خلافت مأمون، رستاخیزی علمی در جهان اسلام آغاز شد و ترجمه های کتب علمی گسترش یافت. در همین زمان بود که دانشمندان مسلمان خود به پژوهشهای بنیادین و مستقلى در باب علوم مختلف پرداختند و علم حدیث و روایت نیز از این امر مستثنی نبود. این علم در نظر مسلمین از اشرف علوم و اهم آنها بوده و مورد کمال توجه کافه طبقات قرار میگرفته است زیرا بعد از قرآن مهمترین وسیله اطلاع از احکام دین احادیث مروی از پیامبر است. بعد از رحلت پیامبر (ص)، حدیث، همدوش قرآن، ملاک عمل مردم گردید. شیعه به پیروی از اهل بیت علیه السلام، کتابت حدیث را از ابتدا، یعنی اواخر قرن اول هجری، شروع کرد و در زمان امام باقر (ع) و امام صادق (ع)، نقل روایت و حدیث رونق قابل ملاحظه ای یافت. در این دوران که تا حدودی برای شیعه آزادی عمل وجود داشته است نقل و روایت و ضبط حدیث در مقیاس وسیعی گسترش مییابد. در دوره بعد، یعنی اواخر قرن سوم و اوائل قرن چهارم، تألیف جوامع الحدیث رایج شد. کتب حدیثی که امروز در میان شیعه و سنی موجود است همان جوامع است* و در این دوره است که ایرانیان^۱ ریوغ خود و هم اخلاص و صمیمیت خود را نسبت به اسلام در این زمینه نشان دادند و در نقش اصحاب^۲ ائمه (ع) توانستند در این زمینه آثار ماندگاری را به وجود آورند. در این پژوهش برآنیم تا با روش توصیفی - تحلیلی و با تکیه بر کتب اربعه شیعه (الکافی کلینی، التهذیب و الاستبصار شیخ طوسی، من لا یحضره الفقیه شیخ صدوق) و از آنجایی که این کتب به عنوان چهار کتاب مهم روایی شیعه نقش مهمی در انتقال روایات ائمه ایفا کرده اند به این سوالات پاسخ دهیم:

- ۱- چه تعداد از اصحاب ایرانی امام حسن عسگری (ع) در باب حدیث و روایت فعالیت چشمگیری داشتند؟
- ۲- یاران ایرانی امام حسن عسگری (ع) در باب حدیث شیعه آثاری به نگارش درآورده اند؟
- ۳- چند روایت (به صورت مستقیم و هم چنین با واسطه از امام حسن عسگری (ع) و دیگر ائمه) و تحت عنوان چه موضوعاتی، از اصحاب ایرانی امام حسن عسگری (ع) در کتب روایی (منابع متقدمان) نقل شده است؟
- ۴- چه تعداد از این روایات اختصاص به کتب اربعه شیعه دارد؟
- ۵- چند درصد از روایات کتب اربعه توسط یاران ایرانی امام حسن عسگری (ع) نقل شده است؟ در این تحقیق ارجاع روایات در مجموع مبتنی بر استفاده از لوح فشرده جامع الاحادیث میباشد.

*رک: به خدمات متقابل اسلام استاد مطهری و تاریخ ادبیات ایران ذبیح الله صفا.

^۱. منظور هم کسانی که در ایران متولد شده اند و هم کسانی که به ایران مهاجرت کرده و ایرانی شده اند مانند: خاندان اشعری

^۲. جمع «صاحب» در لغت به معنی یار، معاشر، همراه، هم نشین، مالک و امثال آن آمده است. منظور از اصحاب در این نوشتار، آن دسته از افرادی هستند که در ارتباط مستقیم با اهل بیت (علیهم السلام) بودند و از نزدیک با ایشان حشر و نشر داشته و مدت قابل توجهی همراه آنان بوده اند.

اوضاع علمی و فرهنگی دوران امام حسن عسگری (ع)

امام حسن عسگری (ع) در طول شش سال امامت خود با سه تن از خلفای عباسی (مهدی و معتمد، معتز) معاصر بود.^۳ امام همواره تحت مراقبت بود و او را چندین بار نزد سخت ترین دشمنان اهل بیت (ع) محبوس کردند.^۴ امام حسن عسگری

(ع) برای دفاع از عقیده اسلامی و اصول اعتقادی شیعه بسیار کوشید. به عنوان مثال حضرت طی نامه ای به اسحاق بن اسماعیل نیشابوری، وی را از کوتاهی در دین و آخرت باز داشت.^۵ و شیعیان را به پروای از خدا، پارسایی در دین، کوشش در راه خدا، راستگویی، اداى امانت، سجده طولانی، نیکی به همسایه، احسان و محبت به خویشاوندان و خوش اخلاقی دعوت نمود. و به آنان سفارش کرد زینت ما باشید نه ننگ ما.^۶ وی با پاسخ به اشکالات یاران خود، دسیسه های اهل غلو و مخالفان را خنثی میکرد و انحرافات فرقه های اسلامی را تصحیح مینمود؛ آنگونه که اعتقاد اهل حدیث را درباره غیر مخلوق بودن قرآن ابطال کرد و فرمود: «خداوند خالق و آفریدگار همه چیز است و غیر او هر چه هست، مخلوق آفریده است.»^۷ آن حضرت در برابر جریان انحرافی غلو و مدعیان دروغین امامت به هدایت شیعیان خود میپرداخت. وی یارانش را از برداشت های انحرافی از قرآن و تفسیر های باطل بر حذر میداشت و در عین حال مراقب بود کسانی زمینه انحراف عقیدتی مسلمانان را فراهم نکنند.^۸ از دیگر فعالیت های فرهنگی امام حسن عسگری (ع) آماده سازی اذهان عمومی برای مسئله غیبت فرزندش حضرت مهدی (عج) بود. آن حضرت در پیش معتمدین و نزدیکان از شیعه از این جریان خبر داد و تصریح به امامت او فرمود.^۹ امام حسن عسگری (ع) وجود مبارک حضرت مهدی (عج) را برای یاران خاص خود ثابت میکرد و طی نامه هایی تولّد وی و مسئله جانشینی اش را به اطلاع آنان میرساند؛ از جمله محمد بن بلال میگوید: نامه ای از امام حسن عسگری (ع) دو سال پیش از وفات آن حضرت به من رسید که جانشین خود را در آن نامه نوشته بود.^{۱۰}

اما شاید یکی از مهم ترین اقدامات فرهنگی امام حسن عسگری (ع) تربیت اصحابی برجسته و موثق بود که علوم و دانشهای خود را توسط آنان در جامعه منتشر می کردند. در رجال طوسی نام ۱۰۳ نفر از اصحاب امام حسن عسگری (ع) آمده است که ۳۶ نفر از آنان ایرانی بوده اند.^{۱۱} ولی با مراجعه به کتب رجالی دیگر در مجموع تعداد اصحاب ایرانی آن حضرت بالغ بر ۷۵ نفر میباشند که این رقم تعداد اصحاب امام نسبت به دوره قبل اندک است و میتوان گفت شرائط اجتماعی و سیاسی زمان ائمه یکسان نبوده است، مثلاً در زمان امام باقر - علیه السلام - و امام صادق - علیه السلام - شرائط اجتماعی مساعد بود و به همین جهت میبینیم که تعداد شاگردان و راویان حضرت صادق - علیه السلام - بالغ بر چهار هزار نفر می شد، ولی از دوره امام جواد تا امام عسگری - علیهما السلام - به دلیل فشارهای سیاسی و کنترل

^۳ محمد بن علی سروی ابن شهر آشوب (بی تا). مناقب آل ابی طالب، قم: ناشر مطبعه العلمیه، ج ۴، ص ۴۲۲.

^۴ محمد بن محمد شیخ مفید (بی تا)، الإرشاد، ترجمه هاشم رسولی محلاتی، تهران: ناشر علمیه اسلامیة، ج ۲، ص ۳۱۶.

^۵ حسن بن علی ابن شعبه حرّانی (۱۳۶۶). تحف العقول عن آل الرسول، تصحیح علی اکبر غفاری، تهران، انتشارات الاسلامیه، ص ۵۱۳.

^۶ همان، ص ۵۱۸.

^۷ ابن شهر آشوب. مناقب، ج ۴، ص ۴۳۶.

^۸ همان، ص ۴۲۴.

^۹ شیخ مفید، الإرشاد، ج ۲، ص ۳۲۴.

^{۱۰} همان، ص ۳۲۸.

^{۱۱} ابن جعفر محمد بن حسن طوسی (۱۳۸۰ ق)، رجال، نجف: ناشر الحیدریه، ص ۴۲۱.

شدید فعالیت آنان از طرف دربار خلافت، شعاع فعالیت آنان بسیار محدود بود و از این نظر تعداد راویان و پرورش یافتگان مکتب آنان نسبت به زمان حضرت صادق - علیه السلام - کاهش بسیار چشمگیری را نشان می دهد. زیرا آن حضرت شدیداً تحت مراقبت و کنترل سیاسی بود. ولی باید توجه داشت که در میان همین تع داد محدود اصحاب و راویان آن حضرت، چهره های درخشان و شخصیت‌های برجسته ی ایرانی مانند : فضل بن شاذان نیشابوری ، سعد بن عبدالله بن اشعری قمی ، عبدالله بن جعفر بن حسن حمیری قمی و ابراهیم بن هاشم قمی بودند که هر کدام در صحنه علمی و فقهی وزنه خاصی به شمار می رفتند و برخی دارای تألیفات متعدد بودند و توانستند با نقل روایت و تالیف آثار حدیثی که بیشتر در برگیرنده مسائل فقهی و کلامی بود نقش مهمی در انتقال افکار ائمه و پایداری تشیع ایفا کنند که در زیر نقش این اصحاب ایرانی امام حسن عسگری (ع) در علم حدیث و روایت با تکیه ب کتب اربعه شیعه مورد بررسی قرار میگیرد

۱- ابراهیم بن مهزیار اهوازی :

از جمله اصحاب ایرانی امام حسن عسگری (ع)^{۱۲} کنیه او ابواسحاق اهوازی ، و از جمله سفرای امام مهدی (ع) و از ابواب معروف و مشهور در حدیث بوده است .^{۱۳} ابراهیم از محدثین امامیه ، و از ثقات و معتمدین روات ایشان است . وی در باب حدیث کتاب البشارات را به نگارش در آورده است .^{۱۴} کتاب البشارات ابراهیم توسط حسین بن عبیدالله از احمد بن ادریس از محمد بن عبدالجبار خیر داده شده است .^{۱۵} وی یکی از مهم ترین راویان حدیث بوده است که در مجموع در منابع روایی شیعه ۷۶۵ روایت از وی نقل شده است که اکثر این روایت به صورت تکراری میباشد . در کتب اربعه در مجموع ۴۳ روایت از وی نقل شده است . تعداد روایت نقل شده توسط کلینی از ابراهیم بن مهزیار در الکافی ۱۲ روایت، در الاستبصار ۶ روایت ، در التهذیب ۲۲ روایت و در من لا یحضره الفقیه ۳ روایت میباشد که بیشتر این روایات با واسطه و به توسط برادرش، علی بن مهزیار بوده است .

۲- ابراهیم بن محمد همدانی:

وی از اصحاب امام رضا، امام جواد، امام هادی و امام حسن عسگری علی هم اسلام بوده است^{۱۶} . وی ۴۰ مرتبه حج خانه خدا را به جا آورده است^{۱۷} . وی از جمله محدثین و راویان حدیث بوده است که از جمله راویان او ، ابراهیم بن هاشم قمی بوده است .^{۱۸} وی ظاهراً دارای آثار تألیفی نبوده است . به طور کلی در منابع روایی ۳۰۶ روایت از وی نقل شده است که ۱۸ روایت آن اختصاص به کتب الکافی ، التهذیب و من لا یحضره الفقیه دارد . در کتاب الکافی ۹ روایت ، در کتاب من لا یحضره الفقیه ۷ روایت و در کتاب التهذیب ۲ روایت در باب خمس و غنائم و البینات از وی نقل شده است . در کتاب الاستبصار روایتی از وی نقل نشده است .

۳- ابراهیم بن هاشم قمی:

«ابواسحاق قمی»^{۱۹} از یاران و راویان امام حسن عسگری علیهم السلام بوده است^{۲۰} . ظاهراً ابراهیم در عصر امام کاظم (ع) و در هنگام وفات امام در سال ۱۸۳ یا ۱۸۶ یا ۱۸۹ متولد شده است . امّ خبری دال بر زیارت وی با امام

^{۱۲} عزیز الله عطاردی (۱۴۱۰ هـ) . مسند امام حسن عسگری (ع) ، قم ، ناشر المؤتمر العالمی للامام الرضا (ع) ، ص ۲۹۳ .

^{۱۳} طوسی ، رجال ، ص ۳۳۹ .

^{۱۴} احمد بن علی نجاشی (۱۴۱۸ ق) . رجال ، قم : ناشر الاسلامی ، ص ۱۵ . و محمد علی ابطحی (بی تا) . تهذیب المقال فی تنقیح کتاب الرجال ابی العباس احمد بن علی بن احمد بن العباس النجاشی ، بی جایی نا، ج ۵۲۵ ، ۱ .

^{۱۵} عطاردی . مسند امام حسن عسگری (ع) ، ص ۲۹۳ .

^{۱۶} طوسی ، ص ۴۰۹ .

^{۱۷} حسین بن یوسف علامه حلی (۱۴۲۲ ق) . خلاصه الاقوال فی معرفه الرجال ، بی جا: ناشر الفقاهه ، ص ۵۲ .

^{۱۸} عباس قمی (۱۳۶۹ ق) . تحفه الأحباب ، تهران : ناشر الاسلامیه ، ص ۷ .

^{۱۹} نجاشی . رجال ، ص ۱۶ .

^{۲۰} عطاردی . مسند امام حسن عسگری (ع) ، ص ۲۹۴ .

کاظم (ع) یافت نشده است.^{۲۱} وی از جمله محدثان بزرگی می باشد که در باب حدیث، کتاب نوادر و کتاب قضایای امیرالمؤمنین (ع) (عجائب احکام امیرالمؤمنین (ع)) را به نگارش درآورده است.^{۲۲} کتاب قضایای امیرالمؤمنین (ع) ابراهیم بن هاشم توسط مح مدبن علی بن ابراهیم بن هاشم از پدرش علی و از پدر علی، ابراهیم بن هاشم روایت شده است. گویند نسخه ای از این کتاب نزد سید محسن عاملی در شام موجود است. و نسخه ای از آن به خط ابوالنجیب عبدالرحمان بن محمد بن عبدالکریم کوفی در ۵۲۸ هـ موجود بوده است که سید محسن در کتابش «معادن الجواهر» از آن تحت عنوان «عجائب احکام امیرالمؤمنین» تعبیر میکند.^{۲۳} از ابراهیم حدود ۳۰۷۰۰ حدیث روایت شده است که ۵۲۸۱ روایت آن در کتب اربعه موجود می باشد. البته این روایات به صورت تکراری می باشد. کلینی در کتاب الکافی از طریق فرزند ابراهیم، علی تعداد ۳۶۷۷ حدیث نقل میکند او از ابوهدییه از انس و هم چنین از اصحاب امام جعفر صادق (ع) روایت کرده است. هم چنین در التهذیب ۱۱۴۵ روایت در کتاب الاستبصار ۴۱۴ روایت و در کتاب من لایحضره الفقیه ۴۵ روایت از وی نقل شده است.

۴- ابراهیم بن عبده نیشابوری :

طوسی وی را از یاران ایرانی امام حسن عسگری (ع) معرفی کرده است.^{۲۴} در فضیلت او همان بس که حضرت امام حسن عسگری (ع) در توقیعی او را در میان شیعه نیشابور و نواحی آن وکیل خود ساخته اند و دیگران را امر به طاعت اونموده اند.^{۲۵} ابراهیم از محدثان و راویان شیعه بوده است اما کتابی در باب حدیث از وی گزارش نشده است. در کتب اربعه شیعه تنها در کتاب الکافی از وی ۱ روایت در باب حجت نقل شده است.^{۲۶} در دیگر کتب روایی نیز تنها در کتاب بحارالانوار ۴ روایت از وی در باب مکارم و مناقب امام حسن عسگری (ع) نقل شده است. در مجموع ۵ روایت از وی در منابع روایی نقل شده است.

۵- ابراهیم بن محمد بن فارس نیشابوری :

طوسی وی را از یاران ایرانی امام حسن عسگری (ع) معرفی کرده است.^{۲۷} وی روایات بسیاری از امام هادی و امام حسن عسگری علیه السلام نقل کرده است.^{۲۸} شیخ طوسی در کتاب الاستبصار ۱ روایات از وی در باب غسل نقل کرده است.^{۲۹} در کتب دیگر اربعه روایتی از وی نقل نشده است ولی در کتاب بحارالانوار ۴ روایت و در کتاب کمال الدین ۱ روایت به طور مستقیم از امام هادی (ع) نقل کرده است. در منابع روایی در مجموع ۴۵ روایت از وی نقل شده است.

۶- احمد بن اسحاق بن عبدالله بن اشعری قمی :

احمد از خواص امام حسن عسگری (ع) و از بزرگان قم می باشد. او صاحب الزمان محمد بن الحسن (ع) را نیز زیارت کرده است. احمد قمی هم چنین از وکلاء ائمه (ع) بوده، و شیخ طوسی نیز او را از اصحاب امام جواد و امام حسن عسگری علیهما السلام معرفی کرده است. او نماینده مردم قم نزد ائمه بود و مسائل مهم را از آنها فرا گرفته است.^{۳۰} وی از جمله اصحابی بوده که در شهر قم به فرمان امام حسن عسگری (ع) مسجدی به نام مسجد امام

^{۲۱} . ابطی . تهذیب المقال، ج ۱، ۲۵۵.

^{۲۲} . نجاشی . رجال، ص ۱۶.

^{۲۳} . آقا بزرگ (۱۴۰۸ ق.ه). الذریعه التصانیف الشیعه، قم : ناشر اسماعیلیان، ج ۱۷، ص ۱۵۲.

^{۲۴} . طوسی . رجال، ص ۴۲۸.

^{۲۵} . محمدتقی شوشتری (۱۳۴۰). قاموس الرجال، تهران : نشر کتاب، ج ۱، ص ۴۰۷.

^{۲۶} . ابی جعفر بن یعقوب بن اسحاق کلینی (۱۳۴۴). الاصول الکافی، ترجمه سید جواد مصطفوی، طهران : انتشارات مسجد، ج ۲، ص ۱۲۳.

^{۲۷} . طوسی . رجال، ص ۴۲۸.

^{۲۸} . عزیز الله عطاردی (۱۴۱۰ هـ)، مسند امام هادی (ع)، قم : ناشر المؤتمر العالمی للامام الرضا (ع)، ص ۳۱۰.

^{۲۹} . طوسی (۱۳۶۳ هـ). الاستبصار، تهران : دارالکتب الاسلامیه، ج ۱، ص ۵۱.

^{۳۰} . همان، رجال، ص ۳۹۸. و علامه حلی . خلاصه الاقوال، ص ۶۳.

عسگری (ع) را بنا کرد.^{۳۱} وی در باب حدیث کتاب مسائل الرجال لابی الحسن الثالث (ع) را به نگارش در آورده است. (پرسش هایی از امام درباره حال راویان)^{۳۲} با مراجعه به کتب روایی ۱۵۲۹ روایت از وی نقل شده است که این روایات به صورت تکراری میباشد که ۶۲ روایت آن اختصاص به کتب اربعه دارد. تعداد روایات نقل شده توسط احمد بن اسحاق در کتاب الکافی ۴۰ روایت در الاستبصار ۵ روایت، در التهذیب ۱۵ روایت و در کتاب من لا یحضره الفقیه ۲ روایت میباشد.

۷- احمد بن محمد بن عبیدالله اشعری قمی :

نجاشی وی را از اصحاب امام حسن عسگری (ع) معرفی کرده است.^{۳۳} وی در باب حدیث کتاب النوادر را به نگارش در آورده است.^{۳۴} در کتب روایی روایتی از وی نقل نشده است. و از کتاب وی نیز گزارشی در منابع روایی نیست.

۸- احمد بن اسحاق رازی :

وی از یاران امام هادی و امام حسن عسگری علیهما السلام و نیز از وکلای امام مهدی (ع) بوده است.^{۳۵} علمای رجال ابن اسحاق را از ثقات اهل حدیث میدانند که روایاتی از امام هادی و امام حسن عسگری علیهما السلام نقل کرده است.^{۳۶} در میان کتب اربعه شیعه تنها در کتاب الکافی ۱ روایت در باب معیشت از وی نقل شده است. و در دیگر کتب اربعه روایتی از وی نقل نشده است. در منابع روایی در مجموع ۲۲ روایت از وی نقل شده است.

۹- احمد بن ابراهیم مراغی ، ابوحامد مراغی :

کتیبۀ او ابوحامد از یاران و راویان حدیث در عصر امام هادی و امام حسن عسگری علیهم السلام میباشد.^{۳۷} ابن داود درباره او میگوید: وی ممدوح و والامقام است.^{۳۸} در مکاتبه ای که وکیل امام دوازده، محمد بن احمد بن جعفر قمی عطار، با ابو حامد مراغی انجام داد و منزلت احمد بن ابراهیم مراغی را برای امام توصیف نمود، امام در جواب فرمود: بدانچه درباره ابوحامد گفته ای آگاه گشتم. خداوند او را در اثر طاعتش عزیز بدارد و نیکی اش را درباره او کامل کند و رحمت خویش را از وی نگیرد. از سوی من به او سلام ویژه برسان.^{۳۹} این روایت نشانگر این است که وی مورد اعتماد کامل امام زمان (ع) بوده است و به عنوان یکی از راویان موثق حدیث میتوان به روایات وی اعتماد کرد. در کتب اربعه شیعه روایتی از وی نقل نشده است. در مجموع در کتب روایی ۵۶ روایت از وی نقل شده است. این روایات بیشتر در باب نص ائمه میباشد.

۱۰- احمد بن حارث قزوینی :

وی از راویان و اصحاب امام حسن عسگری (ع) بوده است.^{۴۰} در کتب روایی شیعه مانند الکافی ۱ روایت در باب ولادت ابی محمد امام حسن عسگری (ع) و در کتاب من لا یحضره الفقیه ۱ روایت در باب دعاوی که بدون بینه پذیرفته میشود از وی نقل شده است. در کتب التهذیب و الاستبصار روایتی از وی نقل نشده است. در مجموع در

^{۳۱} محمد کاظم قزوینی (۱۴۱۳). الامام عسگری (ع) من المهدی الی اللحد، قم: ناشر مکتبه بصیرتی، ص ۶۰.

^{۳۲} نجاشی. رجال، ص ۹۱.

^{۳۳} همان، ص ۷۹.

^{۳۴} آقا بزرگ (۱۳۷۲ هـ). مصنفات شیعه، به اهتمام محمد آصف فکرت، مشهد: ناشر آستان قدس رضوی، ج ۶، ص ۳۹۳.

^{۳۵} قزوینی. الامام عسگری (ع) من المهدی الی اللحد، ص ۵۹.

^{۳۶} عطار دی، مسند امام هادی (ع)، ص ۳۲۰.

^{۳۷} طوسی. رجال، ص ۴۲۸. و سید ابوالقاسم موسوی خوئی (بی تا). معجم الرجال الحدیث، قم: انتشارات مدینه العلم آیه الله العظمی خوئی، ج ۲، ص ۶۱.

^{۳۸} حسن بن علی ابن داود (۱۳۹۲ هـ). الرجال، نجف: ناشر حیدریه، ص ۳۶.

^{۳۹} طوسی (۱۴۰۴ ق). اختیار المعرفة الرجال (رجال الکشی)، ناشر آل بیت، ج ۲، ص ۸۱۵. و علامه حلی. خلاصه الاقوال، ص ۶۹.

^{۴۰} عطار دی. مسند امام حسن عسگری (ع)، ص ۳۰۴.

منابع روایی ۱۰ روایت از وی نقل شده است که این ده روایت نیز به صورت تکراری و در باب تولد امام عسگری (ع) و صاحب الزمان و مناقب و معجزات امام حسن عسگری (ع) میباشند.

۱۱- احمد بن ادريس اشعری قمی :

أبوعلی قمی ، ثقه^{۴۱} از یاران امام حسن عسگری (ع)^{۴۲} ، فقیه ، کثیرالحدیث و صحیح الروایت بوده است .^{۴۳} علامه حلی گوید : بر روایت او اعتماد وجود دارد .^{۴۴} از جمله کتبی که احمد بن ادريس در باب حدیث به نگارش در آورده است کتاب « النوادر » میباشد .^{۴۵} کتابی نیز توسط وی در باب اخلاق که بعد روایی داشته است به نام المقمت و التوبیخ به نگارش درآمده است^{۴۶} که روایاتی از این کتاب در کتاب الخصال شیخ صدوق نقل شده است .^{۴۷} هم چنین ابن قولویه در کتاب کامل الزیارات ۳۰ روایت از وی در باب زیارات نقل کرده است .^{۴۸} در مجموع در منابع روایی ۴۱۲۲ روایت از وی نقل شده است که البته این روایات به صورت تکراری و ۴۸۵ روایت آن اختصاص به کتب اربعه دارد . در الکافی ۲۹۸ روایت ، در الاستبصار ۴۳ روایت ، در التهذیب ۱۲۰ روایت و در کتاب من لا یحضره الفقیه ۲۴ روایت از وی نقل شده است.

۱۲- احمد بن محمد بن سیار قمی یا اصفهانی یا بصری :

طوسی وی را از یاران امام هادی و امام حسن عسگری (ع) معرفی میکند و سیاری نسبی است که از جدش محمد بن سیار به او رسیده است .^{۴۹} کشی او را اصفهانی یا بصری معرفی میکند . و نصر بن صباح گوید : که احمد بن ابو عبدالله سیاری از فرزندان سیار ، و از بزرگان طاهرین در زمان امام حسن عسگری (ع) بود .^{۵۰} وی در باب حدیث کتابی به نام « الحدیث » را به نگارش در آورده است .^{۵۱} از این کتاب اثری در منابع روایی گزارش نشده است . در جوامع روایی ۵۰۵ روایت از وی نقل شده است که ۷ روایت آن در کتب الکافی ، الاستبصار و التهذیب موجود میباشد . در الاستبصار ۱ روایت در باب احکام مسافر ، د ر التهذیب ۲ روایت در باب نماز و در الکافی ۴ روایت از وی نقل شده است . در من لا یحضره الفقیه روایتی از وی نقل نشده است.

۱۳ - بورق بوشنجانی :

وی از یاران و راویان امام حسن عسگری (ع) بوده است . او از شیعیان و دوستداران اهل البیت (ع) میباشد و بوشنجانی نسبت او به بوشنج و آن روستایی است بین جام و هرات در ناحیه خراسان . بورق از امام حسن عسگری (ع) تنها یک روایت در باب اصحاب آن حضرت روایت کرده است .^{۵۲} در بحارالانوار دو روایت در باب معجزات و در مستدرک ۱ روایت از وی نقل شده است . در مجموع در منابع روایی ۴ روایت از وی نقل شده است . در کتب اربعه روایتی از وی نقل نشده است.

^{۴۱} قزوینی . الامام عسگری (ع) من المهدی إلى الأجد ، ص ۵۹ .

^{۴۲} . طوسی ، رجال ، ص ۴۲۸ .

^{۴۳} . نجاشی . رجال ، ص ۹۲ .

^{۴۴} . علامه حلی . خلاصه الاقوال ، ص ۶۵ .

^{۴۵} . نجاشی . رجال ، ص ۹۲ .

^{۴۶} . ابن شهر آشوب (۱۳۵۳ ق) ، معالم العلماء ، تهران : بی نا ، ص ۱۲ .

^{۴۷} . ابی جعفر محمد بن علی بن الحسین بابویه قمی ، شیخ صدوق (۱۴۱۰) . الخصال ، به کوشش علی اکبر غفاری ، بیروت : موسسه الأعلمی للمطبوعات ، ص ۱۱۷-۱۱۸ .

^{۴۸} . جعفر بن محمد ، ابن قولویه (۱۴۲۴) . کامل الزیارات ، تحقیق جواد القیومی ، قم : انتشارات الفقاهه ، ص ۱۸۷-۱۹۸ .

^{۴۹} . طوسی . رجال ، ص ۴۱۱ .

^{۵۰} . طوسی باختر المعرفه الرجال (رجال الکشی) ، ج ۲ ، ص ۸۶۵ .

^{۵۱} . طوسی ، (بی تا) . فهرست ، بی جا : ناشر مکتبه المرتضویه ، ص ۴۴ .

^{۵۲} . عطاردی . مسند امام حسن عسگری (ع) ، ص ۳۰۹ .

۱۴ - جعفر بن شریف گرگانی (جرجانی) :

جعفر محدث شیعی اواسط سده سوم و از راویان و اصحاب امام حسن عسگری (ع) بوده است.^{۵۳} با بررسی منابع روایی در مجموع ۱۶ روایت از وی در باب نص ائمه، معجزات و مناقب آنها نقل شده است که این روایات را میتوان در کتاب خرائج و الجرائح راوندی، کشف الغمه، مدینه معجز الائمه، بحار الانوار، ریاض الابرار فی مناقب الائمه الطهار و کتاب مستدرک الوسائل مشاهده کرد. در کتب اربعه روایتی از وی نقل نشده است.

۱۵ - جعفر بن الحسین بن علی بن شهریار، المؤمن قمی :

بن علی بن شهریار، ابو محمد المؤمن قمی از اصحاب امام حسن عسگری (ع)، وی به کوفه رفت و در آنجا اقامت گزید.^{۵۴} از جمله کتب وی در باب حدیث کتاب «النوادر» میباشد.^{۵۵} از این کتاب اثری در منابع روایی گزارش نشده است. در کتب اربعه روایتی از وی نقل نشده است. در دیگر کتب روایی نیز تنها در کتاب بحار الانوار مجلسی ۲ روایت از وی نقل شده است.

وفات جعفر بن الحسین در سال ۳۴۰ هجری بوده است.^{۵۶}

۱۶ - حسن بن خالد بن محمد برقی قمی :

ابوعلی، ثقه و از اصحاب امام حسن عسگری (ع) میباشد.^{۵۷} وی از خاندان معروف برقی، و برادر محمد بن خالد و عموی احمد بن محمد بن خالد از راویان پرکار حدیث بوده است. حسن بن خالد در باب حدیث دارای کتاب «النوادر» بوده است.^{۵۸} در کتب روایی گزارشی از این کتاب نقل نشده است. در کتب روایی هیچ روایتی از وی نقل نشده است.

۱۷ - حسین بن محمد اشعری قمی :

از جمله اصحاب ایرانی امام حسن عسگری (ع) میباشد.^{۵۹} وی از مشایخ شیخ اجل رئیس المحدثین محمد بن یعقوب کلینی رازی میباشد.^{۶۰} وی در باب حدیث کتاب «النوادر» را به نگارش در آورده است.^{۶۱} در مجموع در منابع روایی شیعیه ۵۱۸ روایت از وی نقل شده است که ۱۵۹ روایت آن اختصاص به کتب اربعه دارد. در الکافی ۱۴۷ روایت، در التهذیب ۴ روایت، در الاستبصار ۲ روایت و در من لا یحضره الفقیه ۶ روایت از وی نقل شده است. وی علاوه بر امام کاظم (ع)، حضرت رضا و حضرت جواد علیهما السلام، از محمد بن علی بن بنان طلحی و عبدالرحمن بن ابی نجران روایت کرده است.

۱۸ - حسین بن اشکیب خراسانی : (مروزی ، سمرقندی ، قمی)

حسین بن اشکیب مروزی ساکن سمرقند و کش و از عالمان متکلم شیعی، از اصحاب امام هادی و امام حسن عسگری علیهما السلام بوده است.^{۶۲} حسین بن اشکیب کتابی به نام «الحدیث» را به نگارش در آورده است.^{۶۳} عیاشی و بسیاری دیگر از او روایت کرده و به حدیث او به عنوان این که مردی ثقه است اعتماد کرده اند.^{۶۴} حسین بن

^{۵۳} . همان

^{۵۴} . محمد جواد طبسی (۱۳۷۴). حیاة الامام العسگری ، قم : ناشر مکتب الإعلام الإسلامی ، ص ۲۳۱.

^{۵۵} . نجاشی . رجال ، ص ۱۲۳.

^{۵۶} . همان

^{۵۷} . علامه حلی . خلاصه الاقوال ، ص ۱۰۷ ، و . نجاشی . رجال ، ص ۶۱.

^{۵۸} . همان ، و آقا بزرگ . مصنفات شیعه ، ج ۶ ، ص ۳۹۴ .

^{۵۹} . قزوینی . الامام عسگری (ع) من المهدالی اللحد ، ص ۱۰۷ .

^{۶۰} . محمد تقی شوشتری (۱۳۶۵). مجالس المؤمنین ، قم : انشراسلامیه ، ج ۱ ، ص ۴۲۸ .

^{۶۱} . نجاشی . رجال ، ص ۶۶ .

^{۶۲} . طوسی ، رجال ، ص ۴۲۹ .

^{۶۳} . آقا بزرگ . مصنفات شیعه ، ج ۶ ، ص ۳۹۵ .

^{۶۴} . نجاشی . رجال ، ص ۴۴ .

اشکیب هم چنین راوی صحیفه سجادیه بوده است که راوی این سند محمد بن الوارث بوده است و تنها کسی که بدان اشاره دارد، « میرزا عبدالله اصفهانی افندی » در کتاب « الصحیفه الثالثه » است.^{۶۵} صحیفه سجادیه به روایت حسین بن اشکیب در سال ۱۳۸۳ توسط مرکز تحقیقات حوزه علمیه اصفهان و انتشارات مؤسسه فرهنگی، مطالعاتی الزهراء علیهما السلام انتشار یافته است. در کتب اربعه تنها در الکافی ۱ روایت در باب تولد حضرت مهدی (عج) نقل شده است. در دیگر کتب اربعه روایتی از وی نقل نشده است. در منابع روایی در مجموع ۳۹ روایت از وی نقل شده است.

۱۹- حمدان بن اسحاق خراسانی :

وی از راویان و یاران امام جواد،^{۶۶} امام هادی^{۶۷} و امام حسن عسگری علیهم السلام میباشد.^{۶۸} وی در باب حدیث کتاب « النوادر » را به نگارش در آورده است.^{۶۹} در کتب اربعه شیعه تنها در کتاب الکافی ۳ روایت از وی نقل شده است که دو روایت آن در باب زیارت قبور ائمه و یک روایت در باب العقیقه میباشد. در کتب دیگر به غیر از کتب اربعه مانند : وسائل الشیعه، مستدرک، بحارالانوار، کامل الزیارات، المزار و المقنع^{۷۰} ۱۰ روایت از وی نقل شده است که تمام این روایات در باب زیارت قبور ائمه میباشد.

۲۰ حمدان بن سلیمان نیشابوری :

طوسی وی را از اصحاب ایرانی امام حسن عسگری (ع) معرفی کرده است.^{۷۰} ابن قولویه در کامل الزیارات در باب زیارت امام حسین (ع) از وی نقل روایت کرده است.^{۷۱} در کتب روایی در مجموع ۴۷ روایت از وی نقل شده است که ۵ روایت آن اختصاص به کتاب الکافی و التهذیب دارد. در الکافی ۲ روایت در باب اشربه و در التهذیب ۳ روایت که دو روایت آن در باب زیارات و یک روایت آن در باب افطار ماه رمضان میباشد. در من لا یحضره الفقیه و الاستبصار روایتی از وی نقل نشده است.

۲۱- داود بن ابی زید زنگان نیشابوری :

کنیه او ابا سلیمان، اهل نیشابور، ثقه، صادق اللهجه، اهل دین^{۷۲} و از جمله اصحاب ایرانی امام حسن عسگری (ع) میباشد.^{۷۳} وی در محله نجارین در خیابان طرخان در دار سخته در نیشابور اقامت داشته است.^{۷۴} در منابع روایی شیعه ۲۱ روایت از وی نقل شده است که ۵ روایت آن اختصاص به کتاب الکافی، الاستبصار و من لا یحضره الفقیه دارد. از وی در کتب روایی شیعه تحت عنوان داود بن ابی زید نیز نبرده شده است با احتساب این نام در الکافی ۳ روایت، در من لا یحضره الفقیه ۱ روایت در باب آنچه سجده بر آن صحیح است و در الاستبصار ۱ روایت در باب وصایا از وی نقل شده است. در التهذیب روایتی از وی نقل نشده است.

۲۲- ریان بن صلت اشعری قمی :

ابوعلی، خراسانی الاصل، و^{۷۵} از جمله اصحاب و راویان امام حسن عسگری (ع) میباشد.^{۷۶} ریان در باب حدیث کتاب « فرق میان الال و الامه » را که شامل کلام امام رضا (ع) میباشد گردآوری کرده است.^{۷۷} آقابزرگ طهرانی از

^{۶۵} . احمد سجادی (۱۳۸۳). صحیفه سجادیه به روایت حسین بن اشکیب ، اصفهان : مؤسسه فرهنگی مطالعاتی الزهراء ، ص ۵۰ .

^{۶۶} . محمد کاظم قزوینی (۱۴۱۴ ق) . الامام الجواد من المهد الی اللحد ، قم : ناشر مؤسسه الرساله ، ص ۱۶۵ .

^{۶۷} . عطاردی ، مسند امام هادی (ع) ، ص ۳۳۵ .

^{۶۸} . محمد بن علی اردبیلی الغروی حائری (۱۴۰۳) ، جامع الرواه ، قم : انتشارات مکتب آیت الله العظمی مرعشی نجفی ، ج ۱ ، ص ۲۷۷ .

^{۶۹} . نجاشی . رجال ، ص ۱۳۹ .

^{۷۰} . طوسی ، رجال ، ص ۴۳۰ .

^{۷۱} . سید ابوالقاسم موسوی خوئی (۱۹۷۴) . معجم الرجال الحدیث ، قم : انتشارات مدینه العلم آیه الله العظمی خوئی ، ج ۶ ، ص ۲۵۰ .

^{۷۲} . طوسی . فهرست ، ص ۱۲۷-۱۲۶ .

^{۷۳} . ابن داود . الرجال ، ص ۸۹ .

^{۷۴} . علامه حلی . خلاصه الاقوال ، ص ۱۴۲ . و ابن داود . الرجال ، ص ۸۹ .

^{۷۵} . همان ، ص ۱۴۵ .

این مجموعه تحت عنوان کتاب الحدیث یاد کرده است. ابن غضائری حکایت کرده است که نسخه ای از آن را نزد ریان بن شیبب دیده است.^{۷۸} روایات این کتاب توسط شیخ صدوق در عیون أخبار الرضا نقل شده است.^{۷۹} در مجموع در منابع روایی شیعه ۱۶۲ روایت از وی نقل شده است که ۳۱ مورد آن اختصاص به کتب اربعه دارد. در الکافی ۶ روایت، در الاستبصار ۲ روایت، در التهذیب ۴ روایت و در من لا یحضره الفقیه ۱ روایت از وی نقل شده است. عمده این روایات و احادیث در باره ولایت عهدی امام رضا (ع)، حرکت امام برای برگزاری مراسم نماز عید، زمان تولد امام رضا (ع)، آداب جنگ و مسائل گوناگون فقهی همچون: نماز، روزه، زکات و اجارات و غیره می باشد.

۲۳ سعد بن عبدالله بن اشعری قمی :

سعد بن عبدالله از یاران امام حسن عسگری (ع) می باشد.^{۸۰} وی در باب حدیث، کتاب بصائر الدرجات (درباره فضائل و مناقب ائمه اطهار (ع))، کتاب مناقب رواة الحدیث، کتاب مثالب رواة الحدیث و کتاب النوادر را به نگارش در آورده است.^{۸۱} کتاب بصائر الدرجات او غیر از کتاب بصائر الدرجات صفار است که فعلاً در دست است.^{۸۲} این کتاب طبق نقل شیخ طوسی در چهار جزء تدوین شده بوده است. ظاهراً این کتاب از بین رفته است و تنها مختصری از آن، تألیف حسن بن سلیمان حلّی (اوایل قرن ۹ هـ) باقی مانده است.^{۸۳} حسین نیشابوری الکنزوری در کتاب اش موسوم به کشف الحجب و الاستار از کتاب بصائر الدرجات صفار نام برده است. وی از احادیث کتابی دیگر استفاده کرده و این چنین اذعان میکند که اسناد این کتاب همانند اسناد کتاب بصائر الدرجات است.^{۸۴} این کتاب تحت عنوان مختصر بصائر الدرجات در سال ۱۳۷۰ هـ در نجف و توسط المطبعه الحیدریه چاپ شده است و مجدداً در قم توسط انتشارات الرسول المصطفی (ص) منتشر شده است.^{۸۵} هم چنین ترجمه حدیث احتجاج سعد بن عبدالله در حاشیه ترجمه توحید مفضل چاپ شده است.^{۸۶} وی هم چنین دارای کتابی به نام المنتخبات بوده است که حمزه بن قاسم از وی روایت کرده است.^{۸۷} در مجموع در منابع روایی ۹۹۲۵ روایت از وی نقل شده است که این روایات به صورت تکراری و ۱۴۰۹ مورد آن اختصاص به کتب اربعه دارد، که ۶۸ روایت در الکافی، ۳۱۵ روایت در الاستبصار، ۱۶۵ روایت در من لا یحضره الفقیه و التهذیب ۸۶۱ می باشد. این روایات بیشتر در باب مسائل فقهی می باشد.

۲۴ شاهویه بن عبدالله جلاب قمی:

وی از جمله اصحاب و راویان امام هادی و امام حسن عسگری علیهما السلام^{۸۸} می باشد. وی کتابی در باب حدیث و روایت به نگارش در نیاورده است. در میان کتب اربعه شیعه نیز تنها در کتاب الکافی ۱ روایت صریح بر امامت امام حسن عسگری (ع) از وی نقل شده است.^{۸۹} در دیگر کتب روایی نیز ۱۶ روایت از وی نقل شده است.

^{۷۶} . عطار دی . مسند امام حسن عسگری (ع)، ص ۳۱۶.

^{۷۷} . محمد تقی شوشتری (۱۳۴۰) . قاموس الرجال ، تهران : نشر کتاب ، ج ۴ ، ص ۱۴۳ و نجاشی . رجال ، ص ۱۶۵.

^{۷۸} . آقا بزرگ . الذریعه ، ج ۶ ، ص ۳۳۲.

^{۷۹} . جلالی حسینی (۱۴۲۲) . فهرس التراث ، قم: ناشر دلیل ما، ج ۱، ص ۲۱۸.

^{۸۰} . طوسی ، رجال ، ص ۴۳۱ .

^{۸۱} . نجاشی . رجال ، ص ۱۷۷-۱۷۸.

^{۸۲} . قمی . تحفه الأحاب ، ص ۱۲۱.

^{۸۳} . آقا بزرگ . الذریعه ، ج ۳ ، ص ۱۲۴ و فؤاد سزگین (۱۳۸۰) . تاریخ نگارش های عربی ، به اهتمام احمد رضا رحیمی ریس ، تهران ، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ج ۱، ص ۷۶۸ .

^{۸۴} . سعد بن عبدالله اشعری قمی (۱۳۶۱) . المقالات و الفرق ، تحقیق دکتر محمد جواد مشکور ، بی جا ، بی نا، ص ۶ مقدمه.

^{۸۵} . سزگین . تاریخ نگارش های عربی ، ج ۱، ص ۷۶۸ .

^{۸۶} . آقا بزرگ . الذریعه ، ج ۴ ، ص ۹۶ .

^{۸۷} . نجاشی . رجال ، ص ۱۷۷-۱۷۸.

^{۸۸} . طوسی ، رجال ، ص ۴۳۱ و عطار دی . مسند امام حسن عسگری (ع) ، ص ۳۱۸.

^{۸۹} . کلینی (۱۴۰۷) . الکافی ، محقق، غفاری علی اکبر و آخوندی محمد ، تهران : دارالکتب الاسلامیه، ج ۱، ص ۳۲۸ .

۲۵ صالح بن ابی حماد مسلمه (سلمه) رازی :

نجاشی وی را از جمله اصحاب امام حسن عسگری (ع) معرفی کرده است.^{۹۰} وی در زمینه حدیث کتاب «خطب أميرالمؤمنین (ع)» و «کتاب النوادر» را به نگارش در آورده است.^{۹۱} کتاب خطب أميرالمؤمنین او توسط احمد برقی در فهرست ابن ندیم و توسط سعد بن عبدالله اشعری در رجال نجاشی روایت شده است.^{۹۲} در منابع حدیثی شیعه، قریب ۷۴ روایت از او باقی مانده است که ۵۶ روایت آن در الکافی، التهذیب و الاستبصار میباشد. کلینی در الکافی ۴۴ روایت، طوسی در التهذیب ۱۱ روایت و در الاستبصار ۱ روایت در باب البیوع از وی نقل کرده اند. در من لا یحضره الفقیه روایتی از وی نقل نشده است.

۲۶- عبدالله بن جعفر بن حسن حمیری قمی :

از جمله اصحاب ایرانی امام حسن عسگری (ع) میباشد.^{۹۳} از جمله آثار وی در باب حدیث کتاب قرب الاسناد میباشد، که پسرش ابوجعفر محمد آن را روایت کرده و به همین سبب در برخی از دست نویس ها به وی نسبت داده شده است. نسخه ای از این کتاب در کتابخانه بنگال و کتابخانه کاظمیه (کتابخانه ی حسین بن علی) محفوظ است. این کتاب شامل احادیثی است که در سه بخش به نام های مُسْنَدُ جَعْفَرِ الصَّادِقِ (ع)، مُسْنَدُ مُوسَى الكَاطِمِ (ع) و مُسْنَدُ عَلِي الرِّضَاءِ (ع) تنظیم شده است. این کتاب به کوشش مؤسسه آل البيت (ع) لإحياء التراث، در قم و به سال ۱۴۱۳ هـ به چاپ رسیده است.^{۹۴} روایات کتب قرب الاسناد، عمدتاً بُعد فقهی داشته است این کتاب شامل ۱۲ حدیث قدسی و ۱۳۸۴ حدیث شریفه و ۷۰ آیه از قرآن میباشد.^{۹۵} این کتاب یکی از مآخذ مهم کتاب بحار الانوار مجلسی میباشد. از دیگر کتب عبدالله بن جعفر می‌توان به کتاب قرب الاسناد إلی الرضا (ع)، (احادیث امام رضا)، کتاب قرب الاسناد إلی جعفر بن الرضا (ع) (احادیث امام جواد)، کتاب المسائل الرجال و مکاتهم مع أبا الحسن الثالث (ع)، کتاب مسائل لأبی محمد حسن (ع) علی ید محمد بن عثمان العُمَرِي، کتاب قرب الاسناد ألی صاحب الأمر (ع)، کتاب مسائل أبی محمد و التوقيعات،^{۹۶} و کتاب الغیب و مسائله اشاره کرد.^{۹۷} در مجموع ۷۵ روایت از وی نقل شده است که ۱۹ روایت آن در کتب اربعه موجود میباشد. در الکافی ۴ روایت در باب حجت، در التهذیب ۷ روایت، در الاستبصار ۲ روایت در باب احکام آب و ذبایح و در من لا یحضره الفقیه ۶ روایت از وی نقل شده است.

۲۷ عبدالله بن حمدویه بیهقی :

وی از جمله راویان و اصحاب امام حسن عسگری (ع) میباشد.^{۹۸} در کتب اربعه روایتی از وی نقل نشده است. در دیگر کتب روایی نیز تنها در کتاب بحار الانوار ۱ روایت در باب صفات امام و شرایط امامت از وی نقل شده است.^{۹۹}

۲۸ علی بن ریان بن صلت اشعری قمی :

از جمله اصحاب ایرانی امام حسن عسگری (ع) میباشد.^{۱۰۰} وی کتاب منثور الاحادیث را در باب حدیث به نگارش در آورده است.^{۱۰۱} شیخ صدوق در من لا یحضره الفقیه، کتاب منثور الاحادیث علی بن ریان را مآخذ خود قرار داده است

^{۹۰} نجاشی. رجال، ص ۱۷۷-۱۹۸.

^{۹۱} قزوینی. الامام الجواد من المهد الی اللحد، ص ۱۹۳.

^{۹۲} آقا بزرگ. الذریعه، ج ۷، ص ۱۹۰-۱۸۹.

^{۹۳} احمدبن محمدبن خالد برقی (۱۴۱۹ ق)، رجال البرقی، تهران: ناشر الاسلامی، ص ۱۴۳.

^{۹۴} سزگین. تاریخ نگارش های عربی، ج ۱، ص ۲۴۴ و جلالی حسینی. فهرس التراث، ج ۱، ص ۳۱.

^{۹۵} ابی العباس عبدالله بن جعفر حمیری (۱۴۱۳ هـ). قرب الاسناد، قم: تحقیق و نشر موسسه آل البيت علیهم السلام لإحياء التراث، ص ۴۸۵-۳۹۹.

^{۹۶} نجاشی. رجال، ص ۲۲۰.

^{۹۷} عطاردی. مسند امام حسن عسگری (ع)، ص ۳۱۹.

^{۹۸} همان، ص ۳۲۰.

^{۹۹} محمدباقر علامه مجلسی (۱۴۰۳). بحار الانوار، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ج ۲۵، ص ۱۶۱.

^{۱۰۰} طوسی، رجال، ص ۴۱۹.

۱۰۲. در کتب روایی ۱۱۸ روایت از وی نقل شده است که ۳۹ روایت آن در کتب اربعه شیعه موجود میباشد. در الکافی ۱۶ روایت، در التهذیب ۱۴ روایت، در الاستبصار ۵ روایت و در کتاب من لا یحضره الفقیه ۴ روایت از وی نقل شده است.

۲۹- علی بن حسین بن موسی بابویه قمی :

وی از جمله اصحاب و راویان امام حسن عسگری (ع) میباشد.^{۱۰۳} علی بن حسین در باب حدیث آثاری چون : الاملاء نوادر، کتاب الاخوان، کتاب الشرایع و کتاب قرب الاسناد را به نگارش در آورده است.^{۱۰۴} آقا بزرگ تهرانی گوید کتابی تحت عنوان مصادقه الاخوان برای شیخ صدوق وجود دارد که روایاتی از این کتاب توسط محمد بن یحیی العطار و علی بن ابراهیم بن هاشم قمی و سعد بن عبدالله اشعری روایت شده است که صریح و بدون واسطه بوده است. شیخ خُر نیز در « خاتم الوسائل » هنگام معرفی مآخذ کتاب، کتاب الاخوان را از کتب شیخ صدوق معرفی میکند و این در حالی است که در کتاب الامامه و التبصره بر عکس آن است و آن را به فرزند شیخ صدوق نسبت میدهد.^{۱۰۵} کتاب الاخوان مشتمل بر ۴۳ باب و ۱۲۳ حدیث است و احادیث آن غالباً بدون ذکر سند و مرفوعند. این کتاب با تحقیق سید محمد مشکات و با مقدمه استاد محقق، سعید نفیسی در سال ۱۳۶۶ ق در تهران با عنوان « آیین دوستی و برادری در مکتب اسلام » به چاپ رسیده است.^{۱۰۶} علامه مجلسی در جلد ۱۸ کتاب بحار الانوار از رساله ی الشرایع نقل روایت کرده است. این کتاب شامل هزار بیت و در ابواب مختلف فقه مانند آداب خلوت در نماز جمعه، زکات، روزه، حج، آداب نکاح و وضوء میباشد که نسخه ای از این کتاب در کاظمین در کتابخانه سید حسن صدر به خط محمد بن مظرف شاگرد محقق حلی موجود بوده است.^{۱۰۷} احمد اردبیلی در کتاب « حدیقه الشیعه » در ضمن ذکر احوال امام صادق (ع) به وجود کتاب قرب الاسناد به خط علی بن حسین بابویه در نزد خود حکایت میکند. هم چنین میرمحمد اشرف در کتاب فضائل السادات از کتاب مذکور نقل روایت کرده است.^{۱۰۸} در میان کتب اربعه تنها در کتاب التهذیب ۱ روایت در باب فضل کوفه از وی نقل شده است. در مجموع ۹۰ روایت از وی در کتب روایی نقل شده است.

۳۰- علی بن محمد حاضینی اهوازی :

وی از اصحاب و راویان امام حسن عسگری (ع) بوده است. وی از علی بن مهزیار نیز روایت کرده است.^{۱۰۹} از وی در الکافی ۲ روایت در باب فضل زیارت ابی الحسن موسی (ع) و در التهذیب ۴ روایت در باب حج، زیارت و وصیت و در من لا یحضره الفقیه ۱ روایت در باب حج نقل شده است. در مجموع ۳۲ روایت از وی نقل شده است که میتوان این روایات را در کتاب کامل الزیارات، الکافی، کتاب المزار، التهذیب و من لا یحضره الفقیه مشاهده کرد.

۳۱- علی بن شجاع نیشابوری :

^{۱۰۱} نجاشی. رجال، ص ۲۷۸.

^{۱۰۲} ابی جعفر محمد بن علی بن الحسین بابویه قمی شیخ صدوق (۱۳۶۷) من لا یحضره الفقیه، ترجمه علی اکبر غفاری و دیگران، تهران: ناشر صدوق، ج ۱ ص ۴۰۱.

^{۱۰۳} عطاردی. مسند امام حسن عسگری (ع)، ص ۳۲۴.

^{۱۰۴} نجاشی. رجال، ص ۲۶۲.

^{۱۰۵} آقا بزرگ. الذریعه، ج ۱، ص ۳۸۳.

^{۱۰۶} محمدرضا جباری (۱۳۸۴)، مکتب حدیثی قم، قم: ناشر آستانه مقدسه قم، ص ۳۰۷.

^{۱۰۷} آقا بزرگ. الذریعه، ج ۱۳، ص ۴۶-۴۴.

^{۱۰۸} قیس آل قیس (بی تا). الایرانیون و الادب العربی (رجال فقه الشیعه امامیه)، بی جا: مؤسسه البحوث والتحقیقات الثقافیه، ج ۳، ص ۷۱.

^{۱۰۹} عطاردی. مسند امام حسن عسگری (ع)، ص ۳۲۷.

وی همان کسی است که به او علی بن محمد بن شجاع گفته می‌شده و از اصحاب و راویان امام حسن عسگری (ع) بوده است.^{۱۱۰} در کتب اربعه روایتی از وی نقل نشده است. اما در منابع روایی در مجموع ۲۸ روایت نقل شده است که این روایات بیشتر بعد فقهی داشته است.

۳۲- عمرکی (عکمری) بن علی بن محمد بوفکی نیشابوری (ابو محمد بوفکی) :

وی از اصحاب امام حسن عسگری (ع) بوده و بوفک روستایی از قرای نیشابور می‌باشد. او در سمرقند چند غلام ترک، برای امام حسن عسگری (ع) خریداری کرد.^{۱۱۱} وی در باب حدیث کتاب « نوادر » را به نگارش در آورده است.^{۱۱۲} در مجموع در منابع روایی شیعه ۱۰۲۵ روایت از وی نقل شده است که این روایات به صورت تکراری و ۲۱۷ مورد آن در کتب اربعه می‌باشد. در الکافی ۱۱۳ روایت، در الاستبصار ۲۲ روایت، در من لا یحضره الفقیه ۳ روایت در باب آب و احکام آن و در باب صید و در التهذیب ۷۹ روایت از وی نقل شده است.

۳۳- فضل بن شاذان نیشابوری :

وی از جمله اصحاب امام حسن عسگری (ع)^{۱۱۳} می‌باشد که در باب حدیث کتاب « الرجعة حدیث » را به نگارش در آورده است.^{۱۱۴} این کتاب شامل احادیثی در باب غیبت امام زمان (عج) می‌باشد، که به کتاب الغیبه معروف می‌باشد.^{۱۱۵} مختصری از کتاب الغیبه وجود دارد که توسط سید بهاء الدین علی بن غیاث الدین عبدالکریم بن الحمید النیلی نجفی نوشته شده است که این کتاب به خط سید عبدالمطلب، کاتب سید بهاء الدین بوده است که عبدالمطلب در ۱۲۲۲ کتابت آن را به پایان رسانیده است. امین الواعظین اصفهانی گوید نسخه ای از کتاب الغیبه فضل بن شاذان نزد من در اصفهان موجود است.^{۱۱۶} کتاب دیگر فضل بن شاذان کتاب «العلل» می‌باشد. در این کتاب وی فلسفه بعضی از احکام را از حضرت رضا (ع) پرسیده و روایت کرده است.^{۱۱۷} از این اثر در سال ۱۳۲۸ هـ. چاپ سنگی صورت گرفته است.^{۱۱۸} شیخ صدوق متن کامل این کتاب را در عیون الأخبار و علل الشرایع و من لا یحضره الفقیه آورده است.^{۱۱۹} در مجموع در کتب روایی ۱۸۹۶ روایت از وی نقل شده است که ۱۱۳۵ روایت آن در کتب اربعه موجود می‌باشد. در الکافی ۹۳۰ روایت، در التهذیب ۱۵۳ روایت، در الاستبصار ۴۵ روایت و در من لا یحضره الفقیه ۷ روایت از وی نقل شده است.

۳۴- محمد بن ابی صفهان عبدالجبار قمی (یا محمد بن عبدالجبار بن ابی صفهان قمی) :

وی از یاران امام جواد، امام هادی و امام حسن عسگری علیهم السلام می‌باشد.^{۱۲۰} در باب حدیث اثری از وی گزارش نشده است. در رجال کشی مذکور است که او روایات بسیاری از ابن بکیر داشته است.^{۱۲۱} در کتب روایی در مجموع ۳۲۶۰ روایت از وی نقل شده است که ۷۷۷ روایت از آن در کتب الکافی، التهذیب و الاستبصار موجود می‌باشد. در الکافی ۴۸۲ روایت، در التهذیب ۱۹۴ روایت و در الاستبصار ۹۱ روایت از وی نقل شده است. بیشتر روایات نقل شده توسط وی بعد فقهی داشته است و احکامی چون نماز، روزه، حج، خمس، زکات و غیره را شامل می‌شود.

^{۱۱۰} طوسی (۱۴۰۴ق) اختیار المعرفة الرجال (رجال الکشی)، ناشر آل بیت، ج ۲، ص ۶۱. و اردبیلی الغروی حائری، جامع الرواة، ج ۱، ص ۵۹۸.

^{۱۱۱} طوسی، رجال، ص ۴۳۲. و قزوینی. الامام عسگری (ع) من المهدی إلى التحد، ص ۱۸۸.

^{۱۱۲} نجاشی. رجال، ص ۳۰۳.

^{۱۱۳} ابن داود. الرجال، ص ۱۵۱.

^{۱۱۴} نجاشی. رجال، ص ۳۰۷.

^{۱۱۵} آقا بزرگ. الذریعه، ج ۱، ص ۹۳.

^{۱۱۶} همان، ج ۱۶، ص ۷۸.

^{۱۱۷} ابی جعفر محمد بن علی بن الحسین بابویه قمی شیخ صدوق (۱۳۶۷). من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۴۸۰.

^{۱۱۸} جلالی حسینی. فهرس التراث، ج ۱، ص ۲۸۲.

^{۱۱۹} شیخ صدوق (۱۳۸۵). علل الشرایع، نجف اشرف: بی نا، ج ۱، ص ۲۷۵-۲۵۱. و همان، (۱۳۹۰). عیون الاخبار، نجف اشرف: بی نا، ج ۲، ص ۱۱۹-۹۷.

^{۱۲۰} طوسی، رجال، ص ۴۳۵.

^{۱۲۱} همان. اختیار المعرفة الرجال، ج ۲، ص ۸۲۶.

۳۵ - محمد بن ریان بن صلت اشعری قمی :

نجاشی وی را از اصحاب امام حسن عسگری (ع) معرفی کرده است . وی در باب حدیث دارای مسائلی از امام حسن عسگری (ع) بوده است^{۱۲۲} که به احتمال سؤالاتی را از امام پرسیده و حضرت به آنها جواب داده است. در مجموع در کتب روایی ۲۵ روایت از وی نقل شده است که ۱۱ مورد آن مختص به کتب اربعه میباشد. در الکافی ۶ روایت ، در التهذیب ۳ روایت ، در الاستبصار ۱ روایت در باب زکات و در من لا یحضره الفقیه ۱ روایت در باب قضایا از وی نقل شده است.

۳۶ - محمد بن حسن صفار قمی :

وی از اصحاب و راویان امام حسن عسگری (ع) بوده است^{۱۲۳} که در باب حدیث کتاب بصائرالدرجات را به نگارش در آورده است .^{۱۲۴} نسخه ای از این کتاب در تهران و در کتابخانه خصوصی فخرالدین نصیری وجود دارد .^{۱۲۵} این کتاب مشتمل بر ۱۸۸۱ حدیث است که در ده جزء و هر جزء در چندین باب تنظیم گشته است؛ این کتاب به سال ۱۴۰۴ ق . توسط حاج میرزا محسن کوچه باغی تبریزی تصحیح و تحقیق شد و توسط کتابخانه آیت اله مرعشی نجفی به چاپ رسید . و همین تحقیق در سال ۱۴۰۴ ق. در بیروت توسط مؤسسه النعمان تجدید چاپ شد .^{۱۲۶} با مراجعه به کتب روایی در مجموع ۴۲۲۴ روایت از وی نقل شده است که ۷۴۲ مورد آن اختصاص به کتب اربعه دارد . در الکافی ۱۲۱ روایت ، در الاستبصار ۱۹۲ روایت ، در التهذیب الاحکام ۳۳۱ روایت و در من لا یحضره الفقیه ۹۸ روایت از وی نقل شده است.

۳۷ - محمد بن سلیمان بن حسن بن جهم رازی (ابا طاهر) :

أبو طاهر رازی، ثقه، از جمله اصحاب امام حسن عسگری (ع) میباشد. در باب حدیث برای او مسائل و الجوابات امام حسن عسگری (ع) وجود دارد .^{۱۲۷} از وی در کتب روایی تنها یک روایت در باب نص و معجزات امام مهدی (ع) عصر نقل شده است که این روایت به صورت تکراری در کتاب الغیبه شیخ طوسی ، اثبات الهداء بالنصوص و المعجزات و کتاب بحارالانوار مجلسی آمده است. در کتب اربعه شیعه روایتی از وی نقل نشده است.

۳۸ - محمد بن علی بن ابراهیم همدانی :

وی از اصحاب و راویان امام حسن عسگری (ع) میباشد . علامه حلی گوید : او در نقل حدیث ضعیف بوده است .^{۱۲۸} محمد بن علی در باب حدیث کتاب نوادر کبیر را به نگارش در آورده است .^{۱۲۹} وی هم چنین دارای کتابی به نام العلل میباشد که مجلسی در البحار الانوار جلد ۴۱ از آن نقل روایت کرده است و در مستخرجات خود نیز از آن نام برده است .^{۱۳۰} در میان کتب اربعه تنها در کتاب الکافی ۲ روایت در باب تولد و وفات پیامبر و کسانی که آن حضرت را دیده اند نقل روایت شده است. در دیگر کتب اربعه روایتی از وی نقل نشده است . در کتب روایی در مجموع ۱۱ روایت از وی نقل شده است که این روایت بیشتر به توسط فرزندش قاسم بن محمد بن علی میباشد .

۳۹ - یعقوب بن اسحاق برقی قمی :

^{۱۲۲} . نجاشی. رجال، ص ۳۷۰.
^{۱۲۳} . عطاردی. مسند امام حسن عسگری (ع)، ص ۳۳۲.
^{۱۲۴} . نجاشی. رجال ، ص ۳۵۴.
^{۱۲۵} . سزگین . تاریخ نگارش های عربی ، ج ۱، ص ۷۶۸.
^{۱۲۶} . محمد بن حسن بن فروخ صفار (۱۴۰۴ ق). بصائرالدرجات فی فضائل آل محمد (ص) ، تحقیق حاج میرزا محسن کوچه باغی تبریزی ، قم : انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی ، ص ۵۵۷-۵۴۱.
^{۱۲۷} . علامه حلی . خلاصه الاقوال ، ص ۲۶۰.
^{۱۲۸} . عطاردی. مسند امام حسن عسگری (ع)، ص ۳۳۹.
^{۱۲۹} . نجاشی. رجال ، ص ۳۴۴.
^{۱۳۰} . جلالی حسینی. فهرس التراث ، ج ۱، ص ۲۸۶.

وی از اصحاب و راویان امام حسن عسگری (ع) میباشد.^{۱۳۱} در مجموع در کتب روایی ۲۳ روایت از وی نقل شده است که این روایات بُعد فقهی نداشته است و بیشتر مسائل مربوط به توحید و نص ائمه را در بر دارد که ۹ تا از این روایات در کتاب بحار الانوار میباشد. در کتب اربعه روایتی از وی نقل نشده است.

نتیجه:

با توجه به سوالات طرح شده در مقدمه باید گفت شاگردان امام حسن عسگری (ع) مطابق کتاب رجال طوسی در مجموع ۱۰۳ نفر میباشند که ۳۶ نفر آنها ایرانی بودند ولی با مراجعه به کتب رجالی دیگر همچون رجال نجاشی ، رجال برقی و رجال ابن داود اصحاب ایرانی آن حضرت بالغ بر ۷۵ نفر میباشند که از این ۷۵ نفر تنها ۳۹ نفر فعالیت چشمگیری در باب حدیث و روایت داشته اند . چون در این زمان امام تحت نظر حکومت وقت بودند و نمیتوانستند با مردم ارتباط برقرار کنند ، بنا براین تفاوت قابل ملاحظه ای میان تعداد اصحاب ا براری امام حسن عسگری با اصحاب پدر و جد ایشان وجود ندارد . قائلتاً محصوریت و محدودیت امام در سامرا عامل اصلی ثابت ماندن تعداد اصحاب آن حضرت بوده است . باید بپذیریم در صورتی که امکان توسعه روابط بین ایشان و مردم ایمن وجود می داشت اصحاب بیشتری در میان ایرانیان و بویژه اندیشمندان ایرانی می داشتند. این شاگردان ایرانی امام حسن عسگری (ع) از مناطق مختلف ایران به خدمت امام (ع) میرسیدند و به فراگیری حدیث و نقل مستقیم روایت میپرداختند و آثاری را نیز در این باب به نگارش در میآوردند که این آثار بُعد فقهی داشتند و دربرگیرنده مسائلی چون : نماز ، حج ، زکات ، خمس ، جهاد ، دیات ، رهن ، نکاح ، صید و ذبایح و بوده اند. اصحاب و راویان ایرانی امام حسن عسگری (ع) در انتقال مسائل دینی و فقهی به مردم نقش مهمی داشتند . کتابهایی هم مانند : بصائرالدرجات سعد بن عبدالله اشعری قمی ، بصائرالدرجات محمد بن حسن صفار ، رساله الشرایع و کتاب الاخوان علی بن حسین بن موسی بابویه قمی که در ابواب مختلف فقهی و توسط آنها به نگارش در آمده است بیشتر با همین هدف یعنی انتقال افکار ائمه به مردم به نگارش درآمده است . هم چنین روایاتی که توسط آنها نقل شده است به همین منظور بوده است . تعداد بسیاری از روایات این یاران را میتوان در کتب روایی شیعه مانند کتب اربعه (من لایحضره الفقیه شیخ صدوق ، الاستبصار و التهذیب طوسی ، و الکافی شیخ کلینی) و کتاب عیون الاخبار الرضا، علل الشرایع و غیره مشاهده کرد که در مجموع این اصحاب ایرانی امام عسگری (ع) ۵۹۷۱۳ روایت را به صورت مستقیم و هم چنین با واسطه از امام حسن عسگری (ع) و دیگر ائمه در منابع روایی نقل کرده اند که بیشتر موضوعات فقهی را در بر دارند . از ۱۶۰۰۰ روایت نقل شده در کتاب الکافی ۵۹۹۴ روایت آن مختص اصحاب ایرانی امام حسن عسگری (ع) بوده است . هم چنین از ۱۳۵۰۹ روایت نقل شده در کتاب التهذیب ۲۹۷۵ روایت آن و از ۵۵۱۱ روایت نقل شده در کتاب الاستبصار ۱۱۴۸ روایت آن و از ۶۰۰۰ روایت نقل شده در کتاب من لایحضره الفقیه ۳۷۵ روایت آن مختص همین یاران ایرانی امام حسن عسگری (ع) بوده است . که با این احتساب از ۴۱۰۲۰ کل روایات کتب اربعه شیعه ۱۰۴۹۲ روایت را یاران ایرانی امام حسن عسگری (ع) نقل کرده اند که در مجموع حدود ۵۰ . ۲۵٪ روایات کتب اربعه از اصحاب امام حسن عسگری (ع) بوده است. این یاران با روایاتی که از امام حسن عسگری (ع) دریافت میکردند و به نقل آن میپرداختند توانستند مکتب تشیع را در مناطق مختلف ایران از خطر انحراف و نابودی نجات دهند.

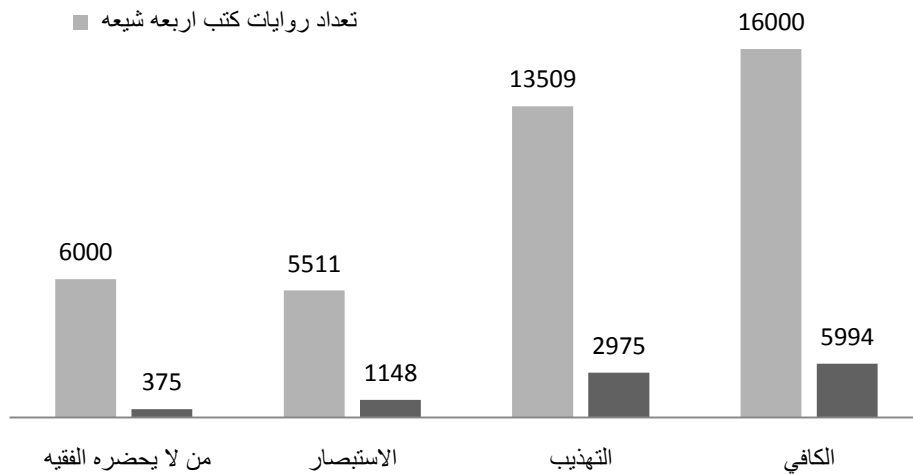
^{۱۳۱} . طوسی ، رجال ، ص ۴۳۷ . و عطاردی . مسند امام حسن عسگری (ع) ، ص ۳۴۷ .

نمودار تعداد اصحاب فعال ایرانی امام حسن عسگری (ع) در علم الحدیث در شهرهای ایران

نمودار روایات یاران ایرانی امام حسن عسگری (ع) در کتب اربعه شیعه

■ تعداد روایات یاران ایرانی امام حسن عسگری (ع) در کتب اربعه شیعه
 ■ تعداد روایات کتب اربعه شیعه

منابع و مأخذ:

- آل قیس ، قیس (بی تا) *الایرانیون و الادب العربی* (رجال فقه الشیعه امامیه) ، ج ۳ ، بی جا ، موسسه البحوث والتحقیقات الثقافیه.
- ابطحی ، محمدعلی (بی تا)، *تهذیب المقال فی تنقیح کتاب الرجال ابی العباس احمد بن علی بن احمد بن العباس النجاشی*، ج ۱، بی جا، بی نا.
- ابن داود ، حسن بن علی، (۱۳۹۲ هـ)، *الرجال*، نجف، ناشر حیدریه .
- ابن شهر آشوب ، محمد بن علی سروی (۱۳۵۳ ق) ، *معالم العلماء* ، تهران، بی نا .
- _____ (بی تا) *مناقب آل ابی طالب*، ج ۴، قم، ناشر مطبوعه العلمیه .
- ابن شعبه حرّانی ، حسن بن علی (۱۳۶۶)، *تحف العقول عن آل الرسول* ، تصحیح علی اکبر غفاری ، تهران ، انتشارات الاسلامیه.
- ابن قولویه ، جعفر بن محمد (۱۴۲۴)، *کامل الزیارات* ، تحقیق جواد القیومی ، قم ، انتشارات الفقاهه.
- اردبیلی الغروی حائری ، محمد بن علی (۱۴۰۳)، *جامع الرواة* ، قم ، ج ۱ و ۲ ، انتشارات مکتب آیت الله العظمی مرعشی نجفی.
- اشعری قمی ، سعد بن عبدالله (۱۳۶۱) ، *المقالات و الفرق* ، تحقیق دکتر محمد جواد مشکور ، بی جا ، برقی، احمد بن محمد بن خالد (۱۴۱۹ ق)، *رجال البرقی*، تهران ، ناشر الاسلامی .
- جباری، محمدرضا (۱۳۸۴)، *مکتب حدیثی قم*، قم، ناشر آستانه مقدسه قم .
- جلالی حسینی، احمد حسین (۱۴۲۲)، *فهرس التراث* ، ج ۱، قم، ناشر دلیل ما.
- حسینیان مقدم ، حسین و داداش نژاد و دیگران (۱۳۸۴) ، *تاریخ تشیع ۲*، قم ، ناشر سمت .
- حمیری ، ابی العباس عبدالله بن جعفر (۱۴۱۳ هـ)، *قرب الاسناد* ، قم ، تحقیق و نشر موسسه آل البيت علیهم السلام لإحیاء التراث .
- خوئی ، سید ابوالقاسم موسوی (۱۹۷۴) ، *معجم الرجال الحدیث* ، ج ۱ ، ۲ ، و.... ، قم ، انتشارات مدینه العلم آیه الله العظمی خوئی .
- خوئی ، سید ابوالقاسم موسوی (بی تا)، *معجم الرجال الحدیث* ، ج ۱ ، ۲ ، و.... ، قم ، انتشارات مدینه العلم آیه الله العظمی خوئی.
- راوندی ، قطب الدین (۱۴۰۹ ق)، *الخرايج و جرایح* ، ج ۱ ، ۲ ، ۳ ، قم ، ناشر موسسه امام المهدی.
- سجادی ، احمد (۱۳۸۳)، *صحیفه سجّادیه به روایت حسین بن اشکیب* ، اصفهان ، موسسه فرهنگی مطالعاتی الزهراء.
- سزگین ، فؤاد (۱۳۸۰) ، *تاریخ نگارش های عربی* ، ج ۱ ، به اهتمام احمدرضا رحیمی ریسه ، تهران ، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- شوشتری ، محمدتقی (۱۳۴۰) ، *قاموس الرجال* ، ج ۱ و ۴ ، تهران ، نشر کتاب .
- _____ (۱۳۶۵)، *مجالس المؤمنین* ، ج ۱، قم، ناشر اسلامیه.
- شیخ صدوق ، ابی جعفر محمد بن علی بن الحسین بابویه قمی (۱۳۶۷)، *من لا یحضره الفقیه* ، ترجمه علی اکبر غفاری و دیگران ، ج ۱ ، ۲ ، ۳ ، تهران ، ناشر صدوق.
- _____ (۱۳۸۵)، *علل الشرایع* ، ج ۱ ، نجف اشرف ، بی نا.
- _____ (بی تا) *صفات شیعه* ، تهران ، انتشارات اعلمی .
- _____ (۱۳۸۴)، *علل الشرایع* ، ج ۱ ، ۲ ، ترجمه سید محمد جواد ذهبی ، تهران ، بلتشارات مومنین .

- _____ (۱۳۹۰). عيون الاخبار ، ج ۲ ، نجف اشرف ، بی نا .
 - _____ (۱۴۱۰) ، الخصال ، به کوشش علی اکبر غفاری ، بیروت ، مؤسسه الأعلمی للمطبوعات
 - شیخ مفید ، محمد بن محمد (بی تا) ، الإرشاد ، ج ۲ ، ترجمه هاشم رسولی محلاتی ، تهران ، ناشر علمیه اسلامیة .
 - شیخ حر عاملی ، محمد بن حسن بن علی بن محمد (۱۴۰۹) ، وسائل الشیعه ، قم ، مؤسسه آل البيت لإحياء التراث .
 - صفار ، محمد بن حسن بن فروخ (۱۴۰۴ ق) ، بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد (ص) ، تحقیق حاج میرزا محسن کوچه باغی تبریزی ، قم ، انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی .
 - صفا ، ذبیح الله (۱۳۶۶) ، تاریخ ادبیات در ایران ، ج ۱ ، تهران ، ناشر فردوس .
 - طبسی ، محمد جواد (۱۳۷۴) ، حیاة الامام العسگری ، قم ، ناشر مکتب الإعلام الإسلامی .
 - طوسی ، ابن جعفر محمد بن حسن (۱۳۸۰ ق) ، رجال ، نجف ، ناشر الحیدریه .
 - _____ (۱۳۶۳ هـ) ، الاستبصار ، ج ۱ ، ۲ ، ۳ ، ، تهران ، دارالکتب الإسلامیه .
 - _____ (۱۳۶۵) ، تهذیب الأحکام ، ج ۱ ، ۲ ، ۳ ، ، تهران ، دارالکتب الإسلامیه .
 - _____ (۱۴۰۴ ق) ، اختیار المعرفة الرجال (رجال الکشی) ، ج ۲ ، ناشر آل بیت .
 - _____ (بی تا) ، فهرست ، ناشر مکتبه المرتضویه ، بی جا .
 - طهرانی ، آقا بزرگ (۱۴۰۸ هـ ق) ، الذریعه التصانیف الشیعه ، ج ۱ ، ۲ ، ۳ ، ، قم ، ناشر اسماعیلیان .
 - _____ (۱۳۷۲ هـ) ، مصنفات شیعه ، به اهتمام محمد آصف فکرت ، مشهد ، ناشر آستان قدس رضوی .
 - عطاردی ، عزیز الله (۱۴۱۰ هـ) (الف) ، مسند امام هادی (ع) ، قم ، ناشر المؤتمر العالمی للامام الرضا (ع) .
 - _____ (۱۴۱۰ هـ) (ب) ، مسند امام حسن عسگری (ع) ، قم ، ناشر المؤتمر العالمی للامام الرضا (ع) .
 - علامه حلی ، حسین بن یوسف (۱۴۲۲ ق) ، خلاصه الاقوال فی معرفة الرجال ، ناشر الفقاهه .
 - علامه مجلسی ، محمد باقر (۱۴۰۳) ، بحار الانوار ، ج ۲۵ ، بیروت ، دار احیاء التراث العربی .
 - قزوینی ، محمد کاظم (۱۴۱۴ ق) ، الامام الجواد من المهد الی اللحد ، قم ، ناشر مؤسسه الرساله .
 - _____ (۱۴۱۳) ، الامام عسگری (ع) من المهد الی اللحد ، قم ، ناشر مکتبه بصیرتی .
 - قمی ، عباس (۱۳۶۹ ق) ، تحفه الأحاب فی نوادر آثار اصحاب ، تهران ، ناشر الإسلامیه .
 - کلینی ، ابی جعفر بن یعقوب بن اسحاق (۱۳۴۴) ، الاصول الکافی ، ج ۱ ، ۲ ، ۳ ، ، ترجمه سید جواد مصطفوی ، طهران ، انتشارات مسجد .
 - مطهری ، مرتضی (۱۳۷۰) خدمات متقابل ایران و اسلام ، تهران ، انتشارات صدرا .
 - _____ (۱۴۰۷) ، الکافی ، محقق ، غفاری علی اکبر و آخوندی محمد ، ج ۱ ، تهران ، دارالکتب الإسلامیه .
 - نجاشی ، احمد بن علی (۱۴۱۸ ق) ، رجال ، قم ، ناشر الإسلامی .
- جامع الاحادیث ۳ نور (DVD) ، فرهنگ جامع روایات پیامبر (ص) و اهل البيت علیهم السلام ، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی ، خردادماه (۱۳۹۰)